

Blokhuisen, zoutketen en tichelwerken

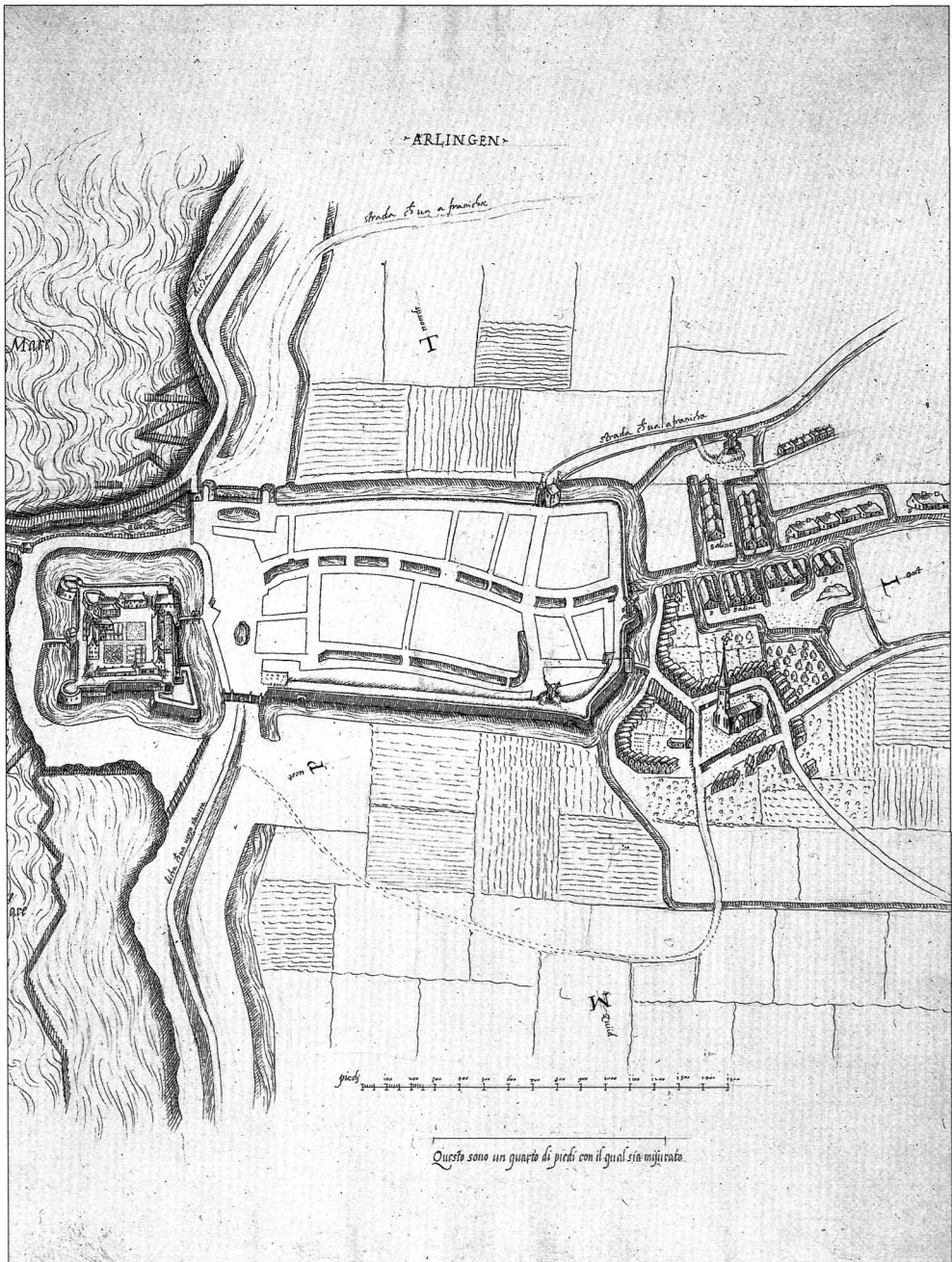
MEINDERT SCHROOR

Harlingen, Noordees en Almenum in de 16e eeuw

In Harlingen is Caspar de Robles (1527-1585), mede dankzij het aan hem gewijde monument De Stenen Man, een bekende historische figuur. Tot voor kort was onbekend dat deze luitenant-gouverneur van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel naar aanleiding van zijn strijd tegen de geuzen in 1572 een serie plattegronden en vogelvluchten liet vervaardigen van steden en dorpen in Friesland en omstreken. Ze zijn getekend door Italiaanse ingenieurs en werden in 1998, voorzien van broncommentaren, uitgegeven.

Op een van de twee kaarten van Harlingen, een in Austin (Texas) bewaarde vogelvlucht, zien we het oude middeleeuwse stadje afgebeeld omringd door een gracht en een aarden wal. Ten oosten daarvan prijkt de Grote Kerk. Deze begon zijn bestaan als de aan de aartsengel Michaël gewijde parochiekerk van het dorp Almenum. In de Late Middeleeuwen overvleugelde de in de 12e eeuw ontstane vissersbuurt Harlingen het oude kerspel Almenum. De kern hiervan tekent zich als een fraai terpdorp buiten de wallen van de stad af, met de kerk in het midden, omringd door een honderdtal huizen. Een deel van de strijd tussen de Schieringers en de door de stad Groningen gesteunde Vetkopers speelde zich rond Harlingen af. Om het Schieringer Franeker te

omsingelen, wierpen de Groningers in juni 1496 een *castellum* of blokhuis – waarschijnlijk een omgrachte schans – in Harlingen op. Eeuwenlang werd aangenomen dat dit de voorloper was van het grote Blokhuis dat in 1500 door de hertog van Saksen ten zuiden van de havenmond werd opgetrokken. Uit enkele 16e-eeuwse bronnen blijkt dat dit niet het geval was. Zo is in het uit 1543 daterende Beneficaalboek (een optekening van alle kerkelijke onroerende goederen in Friesland) zowel sprake van 't *Blockhuys* als van *die Olde Blockhuyssteedt*. In een 16e-eeuws handschrift – het zogeheten *Formulierenboek* – dat bewaard wordt op de Provinciale Bibliotheek fan Fryslân (PB, HS. 1040) is in een uit circa 1560 daterende ruilvereenkomst sprake van het *Olde blockhuys* op

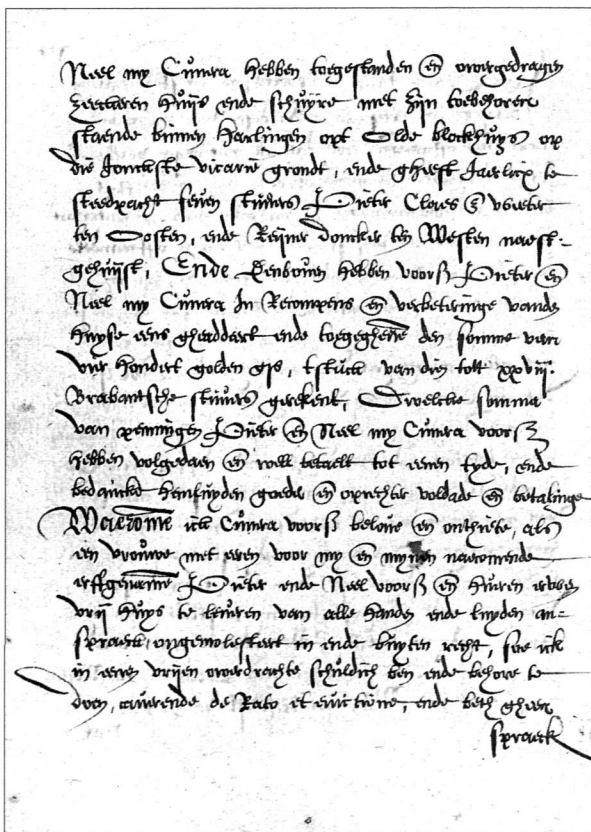

Fragment van de vogelvlichtkaart uit circa 1572 van Harlingen, de zogenaamde Austin kaart.

die Jonckste vicariegrondt (de Sint Catharina-prebende). We vinden deze grond terug in de uit 1546/1547 daterende aanbreng van de Buitendijkse landen van Harlingen en Harlinger Uitburen: de hoofdpriester van Harlingen/Almenum, heer Johannes Johannis gebruikte dit land, *zyn hoff mytte huyssteedt en een cleyn stucxken lants achter thuys* (Oanbring Harns, 38e). Op de Austinkaart vinden we deze hof (pastorietuin) terug als het vierkante, met bomen beplante stuk grond ten oosten van de kerk. Het onbebouwde vierkant ten oosten daarvan – alias het *cleyn stucxken lants* – laat zich met een tweetal toegangsbruggetjes nu eenvoudig herkennen als het oude terrein van het Groninger blokhuis, dat overigens reeds in 1497 door de Franekers werd verwoest. Dit oude weerwerk moet nog jarenlang een markant element zijn geweest in het landschap. Het sluitende bewijs komt van enkele tot dusverre moeilijk te definiëren streepjes die ten oosten van de kerk een aarden of stenen bult aangeven op zowel de minuut als de netkaart die Jacob van Deventer in 1562 van Harlingen tekende. Dezelfde bult vinden we eveneens op de tien jaar jongere en sterk gestileerde Austinkaart, pal ten noorden van het terrein van het voormalige blokhuis. Dat de Saksers hun blokhuis in 1500 aan de kust in het uiterste westen van de stad bouwden, lag gezien haar functie als invalspoort vanuit Holland voor de hand, terwijl het Groninger weerwerk juist tegen het landinwaarts gelegen Franeker was gericht. Harlingen was niet alleen een strategische haven, het herbergde ook belangrijke nijverheid. Op de kaart prijkt een groot aantal met saline aangeduide zoutketen. Zij lagen in zogeheten ‘regulen’ langs een aantal haaks op de vaart naar Franeker gegraven sloten. Straatnamen als de Zoutstraat, Oos-

terkeetstraat en de befaamde, pittoreske Zoutsloot herinneren aan deze bedrijvigheid. De Harlinger zoutnijverheid, die het in de eerste helft van de 20e eeuw aflegde tegen het Twentse steenzout, dateert uit de Late Middeleeuwen. Vanaf de 13e eeuw werd naar alle waarschijnlijkheid zout gedolven uit zouthoudend veen in de Moerwaard bezuiden Vlieland. Bij de ontginningsactiviteiten en de selnering waren volgens apocriefe bronnen ook kloosters betrokken.

Passage uit het 16e-eeuwse ‘Formulierenboek’ van Harlingen.

In dit geval was dat een van de oudste Friese abdijen, het nabij Harlingen gelegen en in 1158 gestichte Ludingakerke (*Domus S. Martini*), dat onder andere op Texel en Vlieland bezittingen had. De vaargeul de Monnikensloot zou daaraan herinneren. Het is opmerkelijk dat reeds in 1442 tussen de zoutketen aan de noordzijde van de vaart een aan Sint Gertrudis gewijde kapel en gasthuis gevestigd was voor de ziels- en ziekenzorg in deze buitenbuurt, de Noordees (waarvan de straatnaam Noordijs is afgeleid).

Naast en aansluitend op de zoutketen lag een groot aantal tichelwerken, die Harlingen in de tijd van de Republiek tot het belangrijkste industriële centrum van Noord-Nederland maakten. Na de inname van het blokhuis in 1580 gingen de opstandelingen onder leiding van Diederik Sonoy er meteen toe over de stad uit te breiden en te versterken. Daarbij werden zowel de buurt de Noordees als het dorp Almenum binnen de nieuwe stadswallen gebracht.

HARLINGEN IN THE 16TH CENTURY

Its proximity to resources like salt-containing peat, shell-lime and clay suited for brick making, helped to promote Harlingen as the principal port and industrial centre in Friesland from the 16th century onwards. In 1500 the duke of Saxony built a fortress near the mouth of the harbour at the western (sea-)side of the town. It was thought until recently that this fortress was erected on the remnants of an earlier redoubt.

Contemporary 16th century sources however show that this redoubt lay on the eastern side of the town in Almenum, the old medieval parish on which territory Harlingen was developed. This was also the place – lying outside the town's fortifications – where the salt- (saline) and brick-works were located. In 1580 this suburban area encompassed by a large extension of the town and its fortifications.

BRONNEN

- Beneficialboeken van Friesland. Leeuwarden, 1850.
- Oanbring fan Harns út 1542, en de Oanbring fan de bütendykster lannen fan Harns en Harnzer Utbuorren út 1546/47. In: W. BERGSMAN ET AL. (RED.), *Bydragen ta pleatslike skiednis 11*, Ljouwert, pp. 62-142.
- Formulierenboek, handschrift in de Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, Hs 1040.

LITERATUUR

- HEERINGA, R., EN J.A. MOL (1987). Oanbringregisters fan Harns en Harnzer Utbuorren: de Nije.
- SCHOORL, H. (1999). *De Convexe Kustboog, Deel 1 Het westelijk Waddengebied en het eiland Texel tot circa 1550*. Schoorl.
- SCHROOR, M. (1996). Harlingen vóór 1550. Enkele kanttekeningen bij de laat-middeleeuwse stad. In: *Fryslân: Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 2(1996), no. 1, pp. 15-18.
- SCHROOR, M. (1998). Harlingen/Harns. In: M. SCHROOR EN C. VAN DEN HEUVEL. *De Robles atlassen. Vestingbouwkundige plattegronden uit de Nederlanden en een verslag van een veldtocht in Friesland in 1572*. Leeuwarden, pp. 108-114.